

Т. В. Левакіна (Херсон)

УДК 81'367.633

**ОСОБЛИВОСТІ ВИРАЖЕННЯ СОЦІАТИВНИХ
ВІДНОШЕНЬ УКРАЇНСЬКИМИ ПРИЙМЕННИКАМИ
КЕРІВНИЦТВА, ЗАСТУПНИЦТВА, КОНТРОЛЮВАННЯ**

У вітчизняній лінгвістиці соціативність як мовне явище, що виражається прийменниково-відмінковими формами, кваліфікують Г. Балабан, О. Бугаков, І. Вихованець, А. Загнітко, А. Колодяжний [Балабан 2007: 208-209; Бугаков 2006: 132; Вихованець 1980: 174-176; Загнітко 2007: 124; Колодяжний 1960: 122]. Так, першим із дослідників прийменникової системи фіксує значення „супровідність, сумісність, співучасність” (для прийменників *з, при*) А. Колодяжний [Колодяжний 1960: 122]. І. Вихованець теоретично обґрунтовує наявність соціативних прийменників і використовує назву „соціативно-просторові” для двох одиниць – *з, разом з* [Вихованець 1980: 174-176]. Прийменники соціативності (сумісності) вимагають ґрунтовного аналізу: уточнення складу й статусу, чіткої семантичної класифікації, повної характеристики функціонування.

Підгрупу соціативності в межах логічних прийменників (на матеріалі новотворів) диференціює Г. Балабан. Зараховуючи до соціативних прийменники, які вказують на керівництво або заступництво, вона виокремлює мікрогрупу „соціативності – керівництва, командування, заступництва” в складі 10 одиниць [Балабан 2007: 60, 134]. Слід зауважити, що

в системі семантико-граматичних відношень Г. Балабан не охоплено прийменникові сполуки на позначення контролювання, а також типологізовано тільки новотвори, тоді як, за нашими спостереженнями, соціативна мікрогрупа керівництва, заступництва, контролювання усього налічує 18 прийменникових одиниць.

Уважаємо за необхідне послідовно проаналізувати цю мікрогрупу як периферійну в підгрупі соціативних прийменників і визначаємо **мету** нашої наукової розвідки – дослідити реалізацію соціативного значення прийменниками керівництва, заступництва, контролювання. Для досягнення цієї мети поставлено такі основні **завдання**: 1) виявити всі прийменникові одиниці, що виражають відношення керівництва, заступництва, контролювання; 2) указати статус і семантичні особливості цих одиниць; 3) охарактеризувати функціонування типових власне- та еквіпрійменників досліджуваної мікрогрупи; 4) обґрунтувати розташування мікрогрупи керівництва, заступництва, контролювання на периферії підгрупи соціативності.

У роботі розмежовуємо власне-прийменники та їхні функційні еквіваленти, на позначення яких уводимо назву „еквіпрійменники”, перша частина якої *екві-* (від лат. *aequus* – *рівний*) відповідає поняттям „рівнозначність”, „рівноцінність”. Організацію мікрогруп соціативних прийменників української мови й кваліфікацію цих прийменників у межах мікрогруп провадимо за „польовим” принципом: на основі їхньої

наближеності до центра або периферії. Для визначення центру й периферії враховуємо спеціалізацію, регулярність використання одних засобів для реалізації семантичної функції і ослаблення, нерегулярність використання інших засобів у якості реалізаторів цієї функції [Бондарко 2005: 18]. У підгрупі соціативних прийменників виявляємо центр (мікрогрупа власне-соціативності), периферію (мікрогрупи соціативності – неподільного зв'язку; паралельного зв'язку; протиставного та зіставного зв'язку; соціативності – керівництва, заступництва, контролювання) й далеку периферію (мікрогрупи внутрішньої локалізації; соціативності – способу дії; соціативності – причини). Усі виокремлені мікрогрупи хоч і становлять загалом певну єдність, однак стабільні тільки у своїй ядерній частині, тоді як компоненти, що розташовуються навколо ядра, виявляють синкретизм, імпліцитність, тому в межах мікрогруп також вирізняємо центральні й периферійні одиниці, а за ступенем препозиціоналізації кваліфікуємо власне-прийменники та еквіприйменники.

У периферійних мікрогрупах відносна рівноправність учасників спільної дії як ознака соціативності набуває крайнього ступеня вираження. Власне- та еквіприйменники керівництва, заступництва, контролювання позначають ієрархічні відношення: вони вказують на особу, групу осіб, установу тощо, яка керує діяльністю кого-, чого-небудь або контролює, захищає когось, щось, – тобто суб'єкт, названий словом у постпозиції, виступає головним, провідним у

сумісній дії. Такий тип соціативних відношень представляють прийменниково-відмінкові форми *на чолі з* + О. в., *під владою* + Р. в., *під головуванням* + Р. в., *під егідою* + Р. в., *під захистом* + Р. в., *під керівництвом* + Р. в., *під контролем* + Р. в., *під наглядом* + Р. в., *під омофором* + Р. в., *під опікою* + Р. в., *під орудою* + Р. в., *під охороною* + Р. в., *під патронажем* + Р. в., *під патронатом* + Р. в., *під прикриттям* + Р. в., *під проводом* (*за проводом*) + Р. в., *під протекторатом* + Р. в., *під суверенітетом* + Р. в.

Прийменник *на чолі з* утворений шляхом „наращення” первинного прийменника *з* на аналітичний прислівник *на чолі*. Усі інші одиниці цієї мікрогрупи постали внаслідок перерозподілу елементів у адвербіальному комплексі, їхньою характерною особливістю є наявність у структурі первинного прийменника *під* (*під головуванням, під омофором, під протекторатом* тощо). Обов’язкове для соціативності значення **участі** в спільній дії зумовлює вибір сполук із такою структурою: до мікрогрупи керівництва, заступництва, контролювання зараховуємо тільки ті, що поєднуються з назвами осіб, груп осіб, організацій, держав (як форми організації суспільства) і под. Напр.: *Каліф вирішив перевірити істинність переказу і послав у Візантію експедицію **на чолі з Хорезмі*** (А. Конфорович); *Князівське військо, коли воно справді виступило **під орудою Вишневецького**, неодмінно піде нападати з цього флангу* (І. Ле); *Існування Варшавського князівства у 1807–1815 рр. **під***

патронатом наполеонівської Франції... вважалося початковим етапом... (Ф. Турченко).

За А. Колодяжним, сполучення прийменника *під* з орудним відмінком указує на особу або організацію, під очільництвом, керівництвом якої відбувається дія [Колодяжний 1960: 106].

Певну частину виокремлених нами сполук (*під головуванням, під егідою, під захистом, під керівництвом, під омофором, під опікою, під орудою, під патронатом, під проводом, під протекторатом*) диференціює Г. Балабан як прийменникові новотвори соціативності – керівництва, командування, заступництва, маркуючи домінантою вторинний прийменник *на чолі з* [Балабан 2007: 148]. Уважаючи слова *керівництво* й *командування* подібними за семантикою й розширюючи запропоноване дослідницею коло сполук вторинним прийменником *на чолі з* і новотворами *під владою, під контролем, під наглядом, під охороною, під патронажем, під прикриттям, під суверенітетом*, ми виокремлюємо мікрогрупу керівництва, заступництва, контролювання.

Загалом цю мікрогрупу складають 18 прийменникових одиниць, які за лексичним значенням первинних повнозначних компонентів поділяються на два типи: такі, що виражають очільництво, і такі, що позначають заступництво та контролювання.

Домінувальними відношеннями, на які вказують одиниці досліджуваної мікрогрупи, вважаємо відношення керівництва, тому до центру зараховуємо одиниці, що акцентують очільну роль названого далі суб'єкта: *на чолі з, під владою, під головуванням, під керівництвом, під орудою, під проводом (за проводом), під суверенітетом.*

Стрижневими є сполуки, які найбільш чітко передають семантику очільництва, керівництва завдяки лексичним значенням генетичних іменників – *на чолі з, під керівництвом.* Кваліфікуємо ці одиниці як власне-прийменники: вони мають стійку структуру, регулярно відтворюються в прийменниковій позиції та функціонують у всіх стилях сучасної української мови. Напр.: *Зокрема в Україні головним опонентом більшовиків... називалась українська буржуазно-націоналістична контрреволюція на чолі з Центральною Радою* (В. Верстюк); *Попереду, під крики та свист, гнала заморених коней купка кінноти на чолі з Вишневецьким* (І. Ле); *...Президент Віктор Ющенко та уряд на чолі з Юрієм Єхануровим не піддалися шантажеві і знайшли гідний та прийнятний для України вихід із критичної ситуації* (Ю. Бадзьо); – *Мені буде приємно працювати під керівництвом такого славетного вченого...* (В. Бережний).

Сполуки *під головуванням, під проводом* різняться у функціонуванні. Перша відтворюється в офіційно-ділових текстах, друга – переважно в наукових, найчастіше історичної тематики, де вона сполучається з іменами видатних

історичних діячів, назвами державних посад і військових звань тощо: *...австрійські війська... під проводом генерала Габріеля Міхальді фон Сплени зайняли Чернівці і Сучаву...* (О. Огуй); *Рід мав своє спільне майно..., вів спільне господарство під проводом свого старшини* (І. Крип'якевич). Зауважимо, що в українській мові *під проводом* – уживаніша за *під головуванням* сполука, інколи трапляється й у художньому стилі української мови: *Вистави ставить, співає і раз на тиждень під проводом Едварда вишкірюється в стрільбі* (Є. Куртяк). За Г. Балабан, цей еквіпрійменник соціативності загально виражає значення очільництва, хоча зрідка вказує на присвяту, ознаменування, тобто за семантичним відтінком зближується з прийменником *під знаком* [Балабан 2007: 150]. Перекладний словник сталих словосполучень до російського *под предводительством* подає українські *на чолі з, за (під) проводом* [Головащук 2001]. Варіант *за проводом* вважаємо ненормативним, застарілим, про що свідчать приклади його функціонування: *І панотець за проводом дядька і бабів спустився з закутньої бапти в містечко і попрямував аж до околиць* (М. Старицький).

Соціативні сполуки *під головуванням, під проводом* ще не завершили процес препозиціоналізації: їхні первинні компоненти не позбавлені образності, відтворення в ролі прийменника нестабільне, функціонування обмежене переважно одним стилем, – тому зараховуємо їх до еквіпрійменників.

Семантику керівництва передає одиниця *під владою*. Н. Куц подає її як причинний прийменниковий еквівалент, наголошуючи, що первинний компонент *під* уживаний на позначення стану об'єкта, який за певних причин цей стан змінює [Куц 2009: 151]. Ми аналізуємо прийменникові одиниці комплексно: структурний елемент *під* указує на особу, групу осіб або організацію, під очільництвом якої відбувається дія (за А. Колодяжним [Колодяжний 1960: 106]); первинна повнозначна словоформа *влада* має семантичний відтінок участі в сумісній дії через керування цією дією. При сполученні з абстрактними назвами або конкретними назвами неістот *під владою* виявляє переносне (а значить, неосновне) значення первинного компонента *влада* – „сила чого-небудь, могутність”. Автори Словника українських прийменників кваліфікують *під владою* як еквівалент, уживаний у функції прийменника з причиново-наслідковим або атрибутивним значенням [Словник 2007: 237], але ілюструють значення прикладами, у яких цей еквіприйменник поєднується тільки з назвами неістот. Оскільки *під владою* сполучається (згідно з прямими лексичними значеннями генетичного іменника) переважно з назвами осіб, сукупностей осіб, установ, держав тощо, то основними семантичними відношеннями, на які вказує ця сполука, є соціативності – керівництва, заступництва, контролювання.

Дедалі частіше відтворюється в ролі прийменника одиниця *під орудою*, яку в 70-ті роки ХХ століття,

необґрунтовано критикуючи й обмежуючи у функціонуванні, кваліфікували як „штучну або застарілу” [Малявін 2001: 33]. Г. Балабан наголошує на „реабілітуванні” сполуки *під орудою* і зараховує її до еквіпрійменників соціативності [Балабан 2007: 150]. Констатуємо еквіпрійменниковий статус одиниць *під владою, під орудою* – з огляду на обмеженість їхнього функціонування науковим і публіцистичним стилями сучасної української мови, можливість поширення узгодженим означенням, нерегулярність відтворення в прийменниковій позиції.

Спорадично вживається в наукових текстах сполука *під суверенітетом*, що вказує на право верховної влади: *...державна територія розглядається як частина земної кулі, що знаходиться під суверенітетом визначеної держави...* (В. Андрейцев); *Територія державна – певна частина земної поверхні, що перебуває під суверенітетом даної держави* (Короткий юридичний словник). Цю одиницю, наразі не зафіксовану в лексикографічних і теоретичних працях, кваліфікуємо як соціативний еквіпрійменник із семантикою керівництва, очільництва.

Семантичні відтінки покровительства, опікування, нагляду позначають периферійні одиниці *під егідою, під захистом, під контролем, під наглядом, під омофором, під опікою, під охороною, під патронажем, під патронатом, під прикриттям, під протекторатом*. Усі ці сполуки вважаємо еквіпрійменниками на підставі наявної образності,

нерегулярності вживання в ролі прийменника, можливості розриву узгодженим означенням (*під надійним захистом, під пильним наглядом, під постійною охороною* тощо), функціонування переважно в одному-двох стилях сучасної української мови.

Тільки два еквіпрійменники, за нашими спостереженнями, указують на соціативні відношення контролювання – *під контролем, під наглядом*. Першу сполуку Н. Куц і автори Словника українських прийменників аналізують як прийменниковий еквівалент зі значенням способу дії [Куц 2009: 319; Словник 2007: 241]. Друга одиниця не зафіксована в жодній лінгвістичній праці. Ми трактуємо процес нагляду, контролю як форму вираження керівництва, а отже – як спосіб участі в **сумісній** дії, тобто контролювання є відтінком соціативних відношень. Еквіпрійменники *під контролем, під наглядом* виражають соціативність і поєднуються з назвами осіб, установ, організацій: *Ревком повинен був перебувати під контролем Рад робітничих і солдатських депутатів* (В. Верстюк); – *Ми замінимо деякі твої блоки, Унікуме, і ти працюватимеш під контролем людей* (В. Бережний); *Самотужки, під наглядом батька, практикувався* (Л. Вишневецький).

Акцентування на заступництві об'єднує еквіпрійменники *під егідою, під захистом, під омофором, під опікою, під охороною, під патронажем, під патронатом, під прикриттям, під протекторатом*. Ми переконані, що процес

заступництва, покровительства є складовою загального значення керівництва, а значить, і способом участі суб'єкта, названого далі іменником, у сумісній дії.

Сполуку *під патронажем* зафіксовано тільки в Словникові українських прийменників – зі значенням способу дії [Словник 2007: 247]. Ми вважаємо цей еквіпрійменник ненормативним, утвореним калькуванням із французької мови. Дійсно, фр. *patronage* виражає семантику заступництва, піклування, але в українській мові слово *патронаж* функціонує в значенні „організоване медичне обслуговування хворих і дітей раннього віку в домашніх умовах” [Семотюк 2008]. І хоча сполука *під патронажем* наразі відтворювана в публіцистичних і офіційно-ділових текстах, слід замінювати її коректнішим еквіпрійменником *під патронатом*.

Таким чином, незважаючи на ієрархічність позначуваних відношень, прийменникові одиниці керівництва, заступництва, контролювання виражають соціативність – співучасть в одній справі кількох осіб, що характеризується множинністю учасників дії та їхньою відносною рівноправністю й активністю. Усього таку семантику передають 7 центральних одиниць (2 власне- й 5 еквіпрійменників), які позначають домінувальні відношення керівництва, і 11 периферійних еквіпрійменників, що вказують на відношення опікунства, нагляду як способу сумісності. Деякі еквіпрійменники виявляють функційну обмеженість: *під головуванням* поширений переважно в офіційно-діловому стилі сучасної

української мови, *під проводом, під суверенітетом* – у науковому, *під владою, під орудою* – в публіцистичному та науковому. Такі одиниці, як *під егідою, під омофором, під патронатом, під протекторатом* характеризуються підкресленою офіційністю, урочистістю. Кількісна характеристика доводить окремішність мікрогрупи керівництва, заступництва, контролювання, а якісна (суттєва перевага еквіпрійменників над власне-прійменниками) – її належність до периферійної зони підгрупи соціативних прійменників української мови.

У наступних розвідках плануємо проаналізувати інші мікрогрупи соціативності – як периферійні, так і ті, що розташовані в зоні далекої периферії прійменників соціативності.

Література

Балабан 2007 – Балабан Г. С. Динамічні процеси в прійменниковій системі сучасної української літературної мови : дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Г. С. Балабан ; НАН України ; Інститут української мови. – К., 2007. – 283 с.+ 63 с. (дод.) – Дві кн. одиниці. – Бібліогр. : с. 218-283.

Бондарко 2005 – Бондарко А. В. Полевые структуры в системе функциональной грамматики / А. В. Бондарко // Проблемы функциональной грамматики. Полевые структуры / Ахапкина Я. Э., Бондарко А. В., Воейкова М. Д. и др. ; РАН ; Ин-т лингвистич. исследований / А. В. Бондарко (отв.ред.), С. А. Шубик (отв.ред.). – СПб. : Наука, 2005. – С. 12-28.

Бугаков 2006 – Бугаков О. В. Функціонування прийменників в українському тексті: морфологічний та семантико-синтаксичний аспекти : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. В. Бугаков ; НАН України ; Український мовно-інформаційний фонд. – К., 2006. – 233 с. – Бібліогр.: с. 164-186.

Вихованець 1980 – Вихованець І. Р. Прийменникова система української мови / І. Р. Вихованець ; АН УРСР ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К. : Наук. думка, 1980. – 286 с.

Головащук 2001 – Головащук С. І. Російсько-український словник сталих словосполучень / С. І. Головащук. – К. : Наук. думка, 2001. – С. 405.

Загнітко 2007 – Загнітко А. П. Прийменники у структурі тексту: первинні і вторинні вияви / А. П. Загнітко // Лінгвістичні студії : зб. наук. праць / Редкол.: А. П. Загнітко (наук. ред.) та ін. ; Донец. держ. ун-т. – Донецьк : ДонНУ, 2007. – Вип. 15. – 2007. – С. 120-131.

Колодяжний 1960 – Колодяжний А. С. Прийменник : [матеріали до лекції з курсу сучасної української літературної мови] / А. С. Колодяжний – Харків : Вид-во Харківського ун-ту, 1960. – 165 с.

Кущ 2009 – Кущ Н. В. Прийменникова еквівалентність в українській граматиці: структура, семантика, функції : дис... канд. філол. наук : 10.02.01 / Н. В. Кущ Донецький

національний ун-т. – Донецьк, 2009. – 414 с. – Бібліогр.: с. 371-414.

Малявін 2001 – Малявін А. Типологія конструкцій із значенням умови / А. Малявін // Лінгвістичні студії : Зб. наук. праць / Редкол.: А. П. Загнітко (наук. ред.) та ін. ; Донец. держ. ун-т. – Донецьк : ДонДУ, 2001. – Вип. 8. – С. 7-43.

Семотюк 2008 – Семотюк О. П. Сучасний словник іншомовних слів / О. П. Семотюк. – 2-ге вид., доп. – Х. : Веста : В-во „Ранок”, 2008. – С. 434.

Словник 2007 – Словник українських прийменників. Сучасна українська мова : [1705 прийменників] / А. П. Загнітко, І. Г. Данилюк, Г. В. Ситар та ін. – Донецьк : БАО, 2007. – 415с.

Левакіна Т. В. Особливості вираження соціативних відношень українськими прийменниками керівництва, заступництва, контролювання

У статті проаналізовано кількісний і якісний склад прийменникових одиниць, які вказують на керівництво, заступництво, контролювання; виявлено функційно-семантичні особливості цих одиниць; обґрунтовано розташування мікрогрупи керівництва, заступництва, контролювання на периферії підгрупи соціативних прийменників.

Ключові слова: соціативність, соціативні прийменники, власне- та еквіпрійменники, периферійні мікрогрупи.

Левакина Т. В. Особенности выражения социативных отношений украинскими предлогами руководства, заступничества, контролирования

В статье проанализированы количественный и качественный состав предложных единиц, которые указывают на руководство, заступничество, контролирование; выявлены функционально-семантические особенности этих единиц; обосновано расположение микрогруппы руководства, заступничества, контролирования на периферии подгруппы социативных предлогов.

Ключевые слова: социативность, социативные предлоги, собственно- и эквипредлоги, периферийные микрогруппы.

Levakina T. V. Expression features of sociative relations by Ukrainian prepositions of Guidance, Deputy, Control

Quantitative and high-quality composition of prepositional units, which specify on guidance, deputy, control is analysed in the article; functional and semantic features of these units are found out; location of microgroups of Guidance, Deputy, Control on periphery of sub-group of sociative prepositions is explained .

Key words: Sociative, prepositions of sociative, proper-prepositions and equiprepositions, peripheral microgroups.